

Fra fattig landsbykirke til prestigebyggeri

– nedtagningen af Mårup Kirke

AF THOMAS BERTELSEN

Nedrivning af en dansk middelalderkirke hører til blandt de absolut sjældne begivenheder. Men i 2008 befandt Mårup Kirke sig ikke længere trygt og godt et par kilometer fra kysten til det kraftfulde Vesterhav, som da kirken blev bygget i det tidlige 1200-tal. Den lå i stedet så faretruende tæt på kanten af en stejlt klint, at det var nødvendigt at tage den ned. Undervejs er kirkebygningen blevet grundigt undersøgt og har både afsløret hemmeligheder og givet et nuanceret indblik i håndværkernes tekniske overvejelser.

I årtier har den lille Mårup middelalderkirke på Lønstrup Klint vest for Hjørring truet med at styrte i Vesterhavet. Mens den lerformation, som kirken er opført på, slides af havet fra vest, nedbrydes den stejle klint af udtrængende grundvand fra baglandet, og på den måde er kanten langsomt rykket nærmere (fig. 1). Allerede i 1928 blev kirken da også opgivet til fordel for en nybygget sognekirke i Lønstrup, men knap et århundrede skulle gå, før bygningen reelt var truet. I sommeren 2008 skiltes klint og skibets vestgavl imidlertid kun af ganske få meter, og Miljøministeriet, der ejer kirken, besluttede, at den skulle nedtages, altså rives ned. I den forbindelse blev Nationalmuseet på Kulturarvsstyrelsens foranledning bedt om at foretage en dokumentation af bygningen, og en enestående lejlighed til at stille helt nye spørgsmål til en af vore middelalderlige kirker meldte sig.

De danske kirker er i almindelighed ikke truede, og som landets største samlede monumentgruppe fra middelalderen er de i høj grad også sikret af en folkelig og kulturhistorisk bevågenhed. Sidst, der herhjemme blev nedrevet middelalderkirker i større tal, var fra 1800-tallets anden del og frem til kort efter 1900, hvor de ældre bygninger ofte veg for ønsket om en i tidens øjne mere moderne bygning, men i de forgange hundrede år er landet ikke blevet én eneste middelalderkirke fattigere. Den beskedne landsbykirke i Mårup kunne imidlertid ikke blive stående, hvor den blev opført for omkring 800 år siden, men i kraft af den fuldstændige destruktion, som en nedtagning er, opstod muligheden for ikke bare at opnå en detaljeret viden om netop denne kirke, men tillige at få indsigt i de byggetekniske overvejelser, som middelalderens navnløse bygmestre og håndværkere gjorde under opførelsen af en kirke.

I kraft af Mårup Kirkes specielle skæbne har bygningen da også i flere år haft Nationalmuseets særlige opmærksomhed. Allerede i 1998 undersøgte museet kirkerummets vægge for kalkmalerier og foretog udgravninger i både kor og skib, og også i de kommende år vil bygningen bidrage med ny viden. Efter nedtagningen i efteråret 2008 står bygningen tilbage som en ca. 2 m høj ruin, der først fjernes, når

klinten rykker nærmere, og allerede i foråret 2009 har udgravninger langs ydermurene besvaret en række af de spørgsmål, der meldte sig under nedbrydningen.

Fra fåmælt bygning til talende ruin

Forud for nedtagningen så Mårup Kirke ikke ud af noget særligt. Fra adgangsvejen mod syd fremstod den tårnløse bygning som en beskeden vendsysselsk landsbykirke, der med sine tilsandede hvidkalkede mure trykkede sig mod det nøgne, forblæste landskab (fig. 2). Sydfacaden og gavlene var stærkt ombygget ligesom det lille ukarakteristiske våbenhus, og kun kirkens velbevarede nordside gav et indtryk af den romanske bygnings oprindelige arkitektur (fig. 3). Mårup tilhører det lille mindretal af landets romanske kirker, der ikke blev opført af natursten, men af tegl, og med sine høje blændinger, som adskilt af slanke lisener danner buefriser under gesimsen, er slægtskabet med en hel gruppe romanske teglstenskirker i Vendsyssel med tilsvarende facadeudsmykning tydelig (Dronninglund Klosterkirke, Elling, Flade, Hjørring Sankt Hans, Mygdal, Tolne, Understed og Ørum) (fig. 4).

Fig. 1. Mårup Kirke på kanten af Lønstrup Klint, sommeren 2008. Kirkegårdens nordvestre hjørne er allerede styrtet i Vesterhavet, og nu trues kirken. Foto: Vendsyssels Historiske Museum 2008.

Mårup Church on the edge of Lønstrup Cliff, summer 2008. The northwestern corner of the churchyard has already fallen into the North Sea, and now the church itself is under threat.

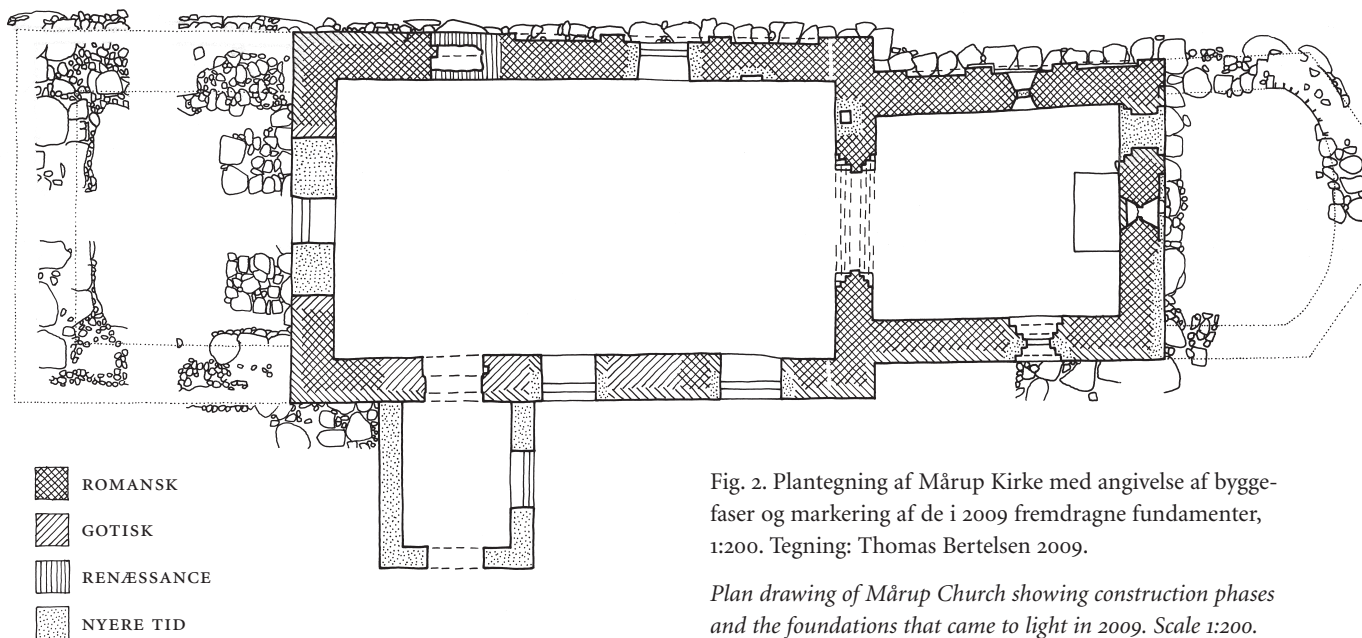

Fig. 2. Plantegning af Mårup Kirke med angivelse af byggefaser og markering af de i 2009 fremdragne fundamenter, 1:200. Tegning: Thomas Bertelsen 2009.

Plan drawing of Mårup Church showing construction phases and the foundations that came to light in 2009. Scale 1:200.

Fig. 3. Kirkens velbevarede nordfacade set fra nord umiddelbart før nedtagningen. Både korets og skibets mur er opdelt af flade liseners, så de danner blændingsfelter, som foroven er afsluttet med en buefrise. I strejflys ses den østre side af endnu en tilmuret blænding vestligst på facaden. I en bred lisen ved dens østside er den nu tilmurede norddør placeret. Foto: Thomas Bertelsen 2008.

The well-preserved north facade of the church viewed from the north immediately before dismantling. The wall of the chancel and nave are divided up by flat pilaster strips so they form fillings terminated above by an arch frieze. In a gleam of light one can see the eastern side of another masonry filling wall on the westernmost part of the facade. The now bricked-up north door is in a wide pilaster strip on its eastern side.

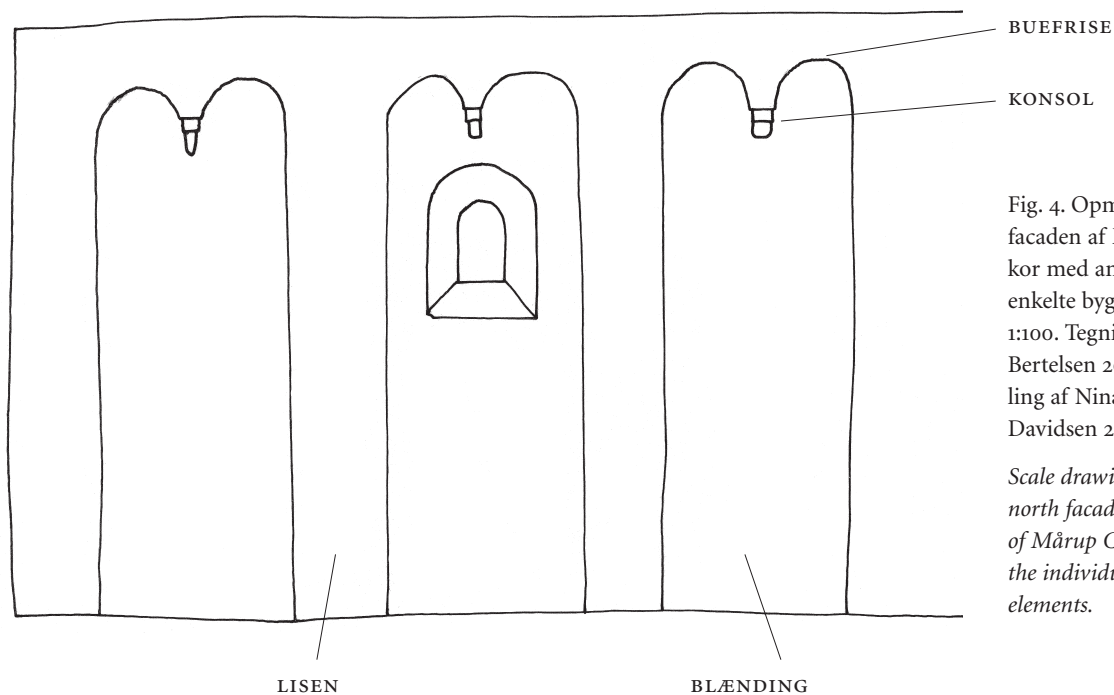

Fig. 4. Opmåling af nordfacaden af Mårup Kirkes kor med angivelse af de enkelte bygningselementer, 1:100. Tegning: Thomas Bertelsen 2009, efter opmåling af Nina Ventzel Davidsen 2008.

Scale drawing (1:100) of the north facade of the chancel of Mårup Church showing the individual construction elements.

I august 2008 indledtes nedtagningen af kirken med rømning af det tilbageværende inventar, hovedsagelig skibets stolestader fra 1800-tallet. Sideløbende udførtes en sidste kalkmaleriundersøgelse af en omfattende senmiddelalderlig dekoration i koret, der imidlertid var så nedbrudt, at det hverken var muligt at bestemme omfang eller motivverden. Skibets og korets tunge blytag blev taget ned sammen med tagkonstruktionen, og i løbet af ganske få dage forvandlede Mårup Kirke fra bygning til ruin (fig. 5). For at få et detaljeret indblik i murens konstruktion blev pudsen på indersiden af kirkerummet afbanket, mens fugerne mellem de enkelte sten i facaderne, hvis tykke kalklag ikke lod sig afrense, blev udhugget. For at undgå tab af værdifuld viden foregik nedbrydningen af den solide bygning med håndkraft.

Allerede under arbejdets indledende fase kunne der sættes spørgsmålstegn ved den gængse opfattelse af kirken som arkitektonisk gennemsnitlig. Efter nedtagningen af tagkonstruktionen fremgik det af de blottede murkroner, at kirkens mure øverst var repareret med grønglaserede teglsten, der i særlig grad knytter sig til den romanske teglstenskunsts prestigebyggeri. At der i de store midtsjællandske klosterkirker i Ringsted og Sorø, som påbegyndtes kort efter teglstenskunstens introduktion ved 1100-tallets midte, blev anvendt glaserede sten er ikke overraskende, når henholdsvis Valdemar den Store og biskop Absalon var bygherre, men i Vendsyssel kan denne eksklusivitet virke påfaldende. Da de glaserede sten i Mårup er genanvendte, kan deres oprindelige rolle i bygningen ikke fastslås, men mørtelspor på gavltrekanterne viser, at kirkens loft oprindeligt har været placeret ca. 30 cm højere end i dag, og derfor er det tænkeligt, at de har indgået i en fornem grønglaseret gesims, som er forsvundet ved en mindre nedskæring af kirkens mure.

Fig. 5. Udsigt over den romanske kirke under nedtagning, set fra øst hen over koret. I forgrunden den teglstensatte korbue og i baggrunden Vesterhavet. I de afrensede mure ses små huller fra de oprindelige stilladsbjælker. Foto: Thomas Bertelsen 2008.

View of the Romanesque church during dismantling, from the east across the chancel. In the foreground the brick chancel arch and in the background the North Sea. In the stripped walls one can see small holes from the original scaffolding beams.

Billedet af en højt kultiveret bygning bekræftedes ved genåbningen af skibets norddør, der formentlig tilmuredes omkring 1600 (fig. 6). Åbningens bevarede vestside var udformet med et dekorativt kragbånd af to sten med dels rundet, dels affaset forkant, og stenene omkring facadens rundbuede tympanonfelt havde ligeledes rundede kanter. Brugen af formsten er ikke usædvanlig i den hjemlige romanske teglstenskunst, men i modsætning til den traditionelle fremgangsmåde var stenenes profiler ikke formet i den våde ler før brænding, men omhyggeligt hugget og slebet frem af rektangulære, færdige sten. I koret genfindes teknikken i de to bevarede romanske vinduer, hvor bueslagenes let kileformede sten er tilhugget med en perfektion, der næsten gør det umuligt at erkende den besværlige fremgangsmåde, som måske kan være langt mere udbredt end hidtil antaget (fig. 7).

Døre, vinduer og den rundbuede, falsede korbue udførtes i tegl i bagmuren, mens murene ind mod kirkerummet i øvrigt blev sat i kamp. Mange sten havde kalkkratre efter rurerkrebs og må være hentet ved stranden, men da væggene blev dækket af en grovkornet, gullig puds, var der ingen grund til at anvende de dyre-

Fig. 6. Skibets genåbnede norddør set inde fra kirkerummet. Både åbningen og den indvendige niche er afdækket af en egeplanke, hvoraf den sværeste i forgrunden stammer fra et egetræ fældet omkring 1202. Den udmurede niche over døren blev etableret i 1800-tallet som indramning for en mindetavle, der siden er overført til Lønstrup Kirke. Foto: Thomas Bertelsen 2008.

The re-opened north door of the nave viewed from within the church interior. The opening and the inside niche are each covered by an oak plank, the largest of which in the foreground comes from an oak tree felled around 1202. The filled-in niche above the door was established in the 19th century as a frame for a memorial tablet that has since been moved to Lønstrup Church.

re teglsten her. Ved den seneste kalkmaleriundersøgelse er det dog konstateret, at de teglsatte åbninger fra først af stod upudsede, så de røde indfatninger har virket som et dekorativt indslag i et kirkerum, der i øvrigt ikke synes at have fået kalkmalerier umiddelbart efter færdiggørelsen.

Mere overraskende er det, at også nordfacaden er udført med massiv anvendelse af granit, som er næsten enerådende i bunden af de høje blændinger (fig. 8). Der er ikke tale om yngre reparationer, men om omhyggeligt tilvirket, oprindeligt murværk, hvor mindre, flade sten er muret i vandrette skifter adskilt af ganske smalle fuger. Med tanke på de kampestenssatte bagmure er det nærliggende at forestille sig, at også blændingerne skulle pudses, men dette er ikke tilfældet.

Fig. 7. Korets østgavl efter udhugning af fuger og nedtagning af nyere reparationer. Under vinduet er sekundært etableret en stor niche, som har været afdækket af to fladbuer båret af en granitkonsol. Døren i det nordligste fag har givet adgang til den polygone tilbygning, som blev nedbrudt 1726. Foto: Thomas Bertelsen 2008.

The east gable of the chancel after the cleaning out of the joints and the removal of more recent repairs. Beneath the window a large secondary niche was established, which was covered by two segmental arches borne by a granite corbel. The door in the northernmost bay provided access to the polygonal annexe that was demolished in 1726.

Under nedtagningen af korets østgavl fremkom også her rester af tre høje facadeblændinger, hvoraf den nordligste blev tilmuret helt tilbage i middelalderen (se fig. 7). Her har blændingens granitsatte bund stået beskyttet i århundreder, og havde den oprindeligt været pudset, ville der ganske givet være spor deraf. Da der i øvrigt forekommer rige detaljer på den romanske kirke, er brugen af granit i facaderne næppe økonomisk motiveret, men må snarere regnes for en nøje kalkuleret metode til at tilføre teglstensfacaderne en grå kontrastfarve i bunden af blændingerne.

Kirkens nordfacade rummer også mere entydige luksusdetaljer, der fremkom under afrensningen af de halvstenskonsoller, som bueslagene i de enkelte blændingsfag hviler på (fig. 9). De uformelige konsoller viste sig under kalklagene at

Fig. 8. Kirkens afrensede nordfacade (sammenlign fig. 3). Facadekalken kunne ikke fjernes, men fugerne mellem de enkelte sten i den velbevarede mur er udhugget. Foto: Thomas Bertelsen 2008.

The stripped north face of the church (cf. fig. 3). The facade plaster could not be removed, but the joints between the individual bricks in the well preserved wall have been cleaned out.

være detaljerede menneske- og dyrehoveder, der var formet før brændingen i modsætning til kirkens øvrige profilsten, hvilket kan antyde, at de ikke blev udført af de samme folk. Mens de regulære byggesten kunne tilhugges af murerne på byggepladsen, blev ansigtskonsollerne muligvis udført af en specialiseret kunsthåndværker med eget værksted.

En romansk landsbykirke opføres

Med nedbrydningsarbejdet tegnede sig et overraskende billede af kirkens oprindelige arkitektur, men undersøgelsen af murværket gav også nøje indtryk af, hvordan opførelsen af en romansk landsbykirke rent praktisk blev håndteret. I mange danske kirker viser forstyrrelser i murværket, at byggeriet foregik i etaper, bl.a. fordi det hjemlige klima har sat en naturlig stopper for at udføre større byggeopgaver i ubrudt sammenhæng hen over vinteren. Naturligvis kunne økonomiske og politiske omstændigheder også sætte arbejdet i stå, men da middelalderens kalk-

Fig. 9. Hovedformet konsolsten fra buefrisen over korets nordvindue. Også facadens øvrige oprindelige teglstenskonsoller er udformet som menneske- eller dyrehoveder. Foto: Thomas Bertelsen 2008.

Head-shaped corbel from the arch frieze above the north window of the chancel. The other original brick corbels of the facade were also shaped as human or animal heads.

mørtler kun kunne anvendes i årets frostfrie måneder, har selv mindre opgaver krævet vinterpauser.

Kirker påbegyndtes som regel fra øst med apsis eller kor, men i Mårup skulle forholdene vise sig langt mere komplicerede. Da århundreders sandflugt har hævet terrænet omkring kirken med op mod en meter, blev dens nordmur og fundament blotlagt i en grøft. Her kunne det fastslås, at den romanske bygning var påbegyndt med udlægning af både korets og skibets fundament, som efterfølgende påmurede de to nederste teglskifter (fig. 10a). Korets og skibets nordmure står skævt på hinanden, hvilket ofte indikerer to byggefaser, men den skæve udlægning betragtedes øjensynlig ikke som et problem.

Efter udstikning af kirkens plan indledtes 2. byggefase med opførelsen af koret og triumfmuren mod skibet, men begyndelsen var ikke let (fig. 10b). Da de første teglskifter over fundamentet bestod af teglsten i et lidt større format end det, der nu kom i brug, opstod der problemer med navnlig at videreføre de slanke lisener, og lisenen ved nordvinduetts vestside måtte forskydes flere centimeter i forhold til udgangspunktet (fig. 11). Resultatet fremstår nærmest som en sokkel, som i øvrigt er udeladt i Mårup, mens flere af søsterkirkerne i det øvrige Vendsyssel derimod hviler på profilerede kvadersokler.

I 3. byggefase rejstes den nedre halvdel af skibet med nord- og syddøren, hvis udvendige rundbuer må have raget op over den midlertidige murkrone (fig. 10c).

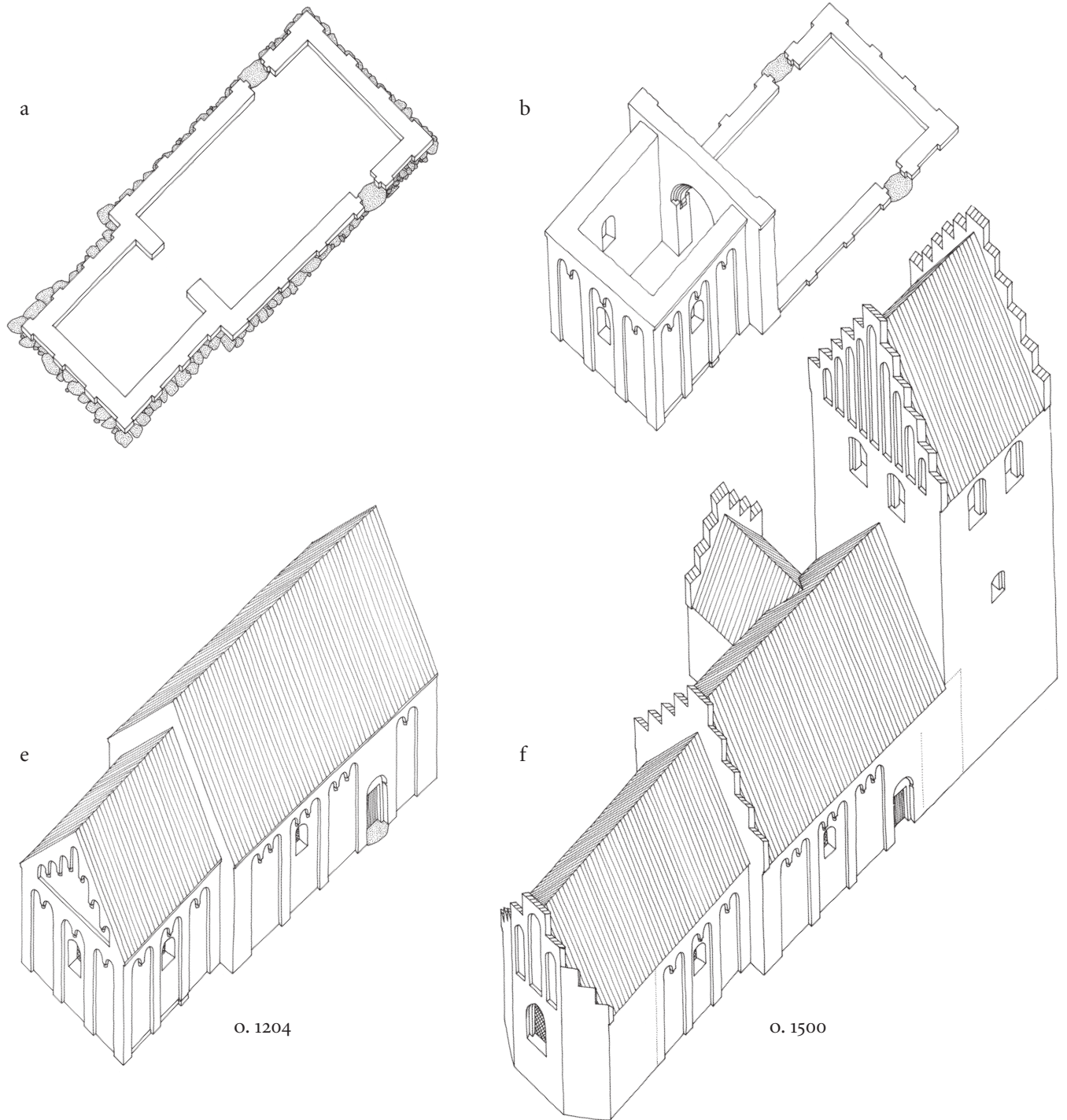
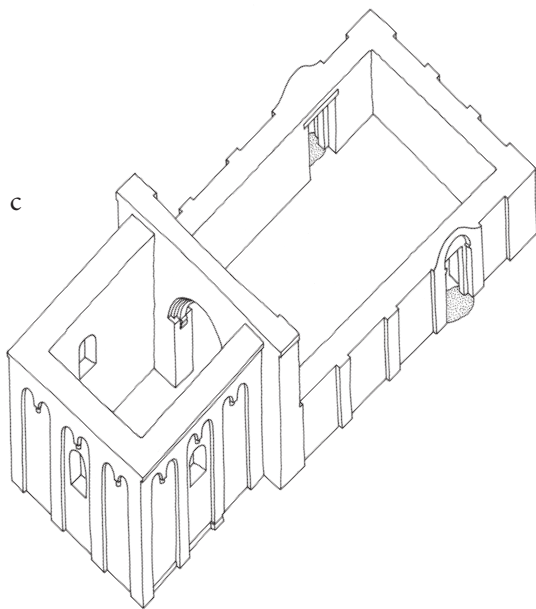

Fig. 10. Otte rekonstruktioner af Mårup Kirke, 1:500.
Den romanske kirke (a-e).

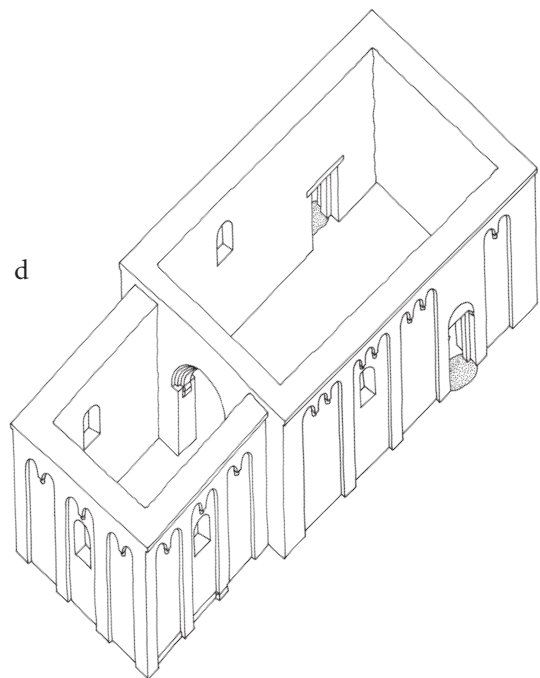
- a: Kirkens fundament etableres, og de nederste to teglsten-skifter opmures.
- b: Koret opføres.
- c: Skibets nedre halvdel bygges.

- d: Skibet færdiggøres.
- e: Tagværk opsættes, og gavltrekanter mures op.
- f: Kirken i senmiddelalderen.
- g: Mårup Kirke i efteråret 2008.
- h: Kirkeruinen efter nedtagning.

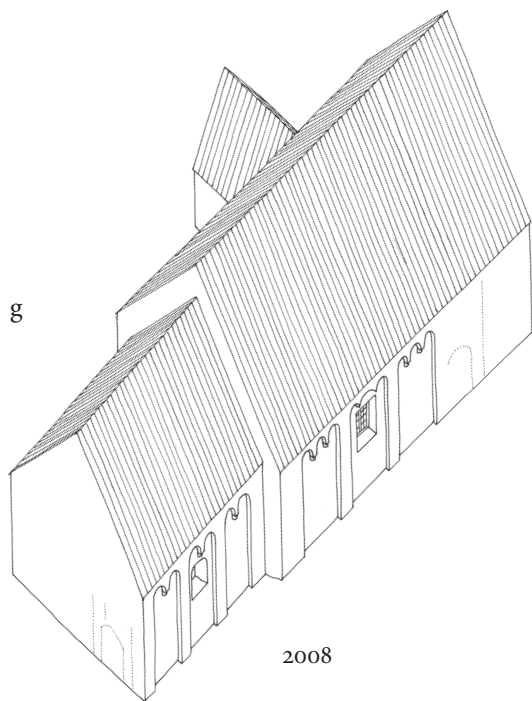
Tegning: Thomas Bertelsen 2009.

c

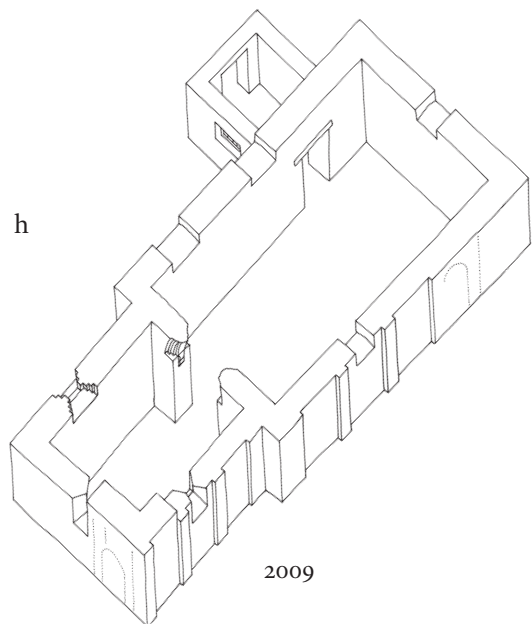

d

g

2008

h

2009

*Eight reconstructions of Mårup Church, 1:500.
The Romanesque church (a-e).*

- a: The foundations of the church are established, and the bottom two brick courses are built.*
- b: The chancel is built.*
- c: The lower half of the nave is built.*

- d: The nave is finished.*
- e: Roofing is set up, and gable triangles are built.*
- f: The church in the Late Middle Ages.*
- g: Mårup Church in the autumn of 2008.*
- h: The church ruin after dismantling.*

Fig. 11. Udsnit af den nordre kormurs blotlagte fundament. Den dårlige tilpasning af lisenen skyldes forskellen i stenformatet mellem kirkens 1. og 2. byggefase. Forskellene er på det viste murparti udlignet med tilhuggede teglsten. Foto: Thomas Bertelsen 2009.

Detail of the exposed foundations of the north chancel wall. The poor fit of the pilaster strip is due to the difference in the brick format between the first and second construction phases of the church. On the wall section shown the differences have been evened out with specially cut bricks.

Mod koret er byggestoppet synligt i skibets indvendige østhjørner. Her ses det tydeligt, at kampestensmurværket ikke er muret i et regulært forbandt med triumfvæggen. Midt i muren er det kun i selve murkernen, der findes entydige spor efter byggeriets pause. Tværs igennem skibets nordmur, ca. 2,5 m over det daværende terræn, fandtes således et tykt sandet muldlag, der må opfattes som en midlertidig afdækning med græstørv, der skulle beskytte de ufærdige mure mod regn og frost. I nordfacaden markeres opholdet dog også ved, at den østligste blændings overdel undtagelsesvis er udført i tegl.

Først i 4. byggefase færdiggøres skibet (10d), og da det er utænkeligt, at den tunge tagkonstruktion er rejst på uhardede mure, forekommer det oplagt, at tagkonstruktionen sammen med gavltrekanterne er opført i en følgende selvstændig 5. fase, som markerer færdiggørelsen af den romanske bygning (fig. 10e). Det kan naturligvis ikke udelukkes, at koret kom under tag, endnu før skibet færdiggjordes. Gulvundersøgelser i adskillige danske kirker viser, at stenbygningerne kunne opføres omkring eller op mod en træbygget forgænger, der, når det ny stenkor stod færdigt, blev sluttet hertil, og ved udgravningen af skibet i 1998 påvistes da også tegn på en forgænger for stenkirken i Mårup. Under skibets nordmur blev der fundet begravelser, som var ældre end stenkirken, men der var ikke spor af den tilhørende kirkebygning i gulvet, som bar præg af, at der var foretaget yngre begravelser under det. Den romanske kirke er placeret påfaldende skævt på den beskedne kirkegårds sydlige del. Det kan være udtryk for, at kirkens træbyggede forgænger i stedet har ligget centralt på kirkegården og dermed skal søges på sten-

Fig. 12. Udsnit af skibets nordfacade. I både kor og skib er mange af de lodrette fuger mellem teglstenene udfyldt med en flad granitsten. Foto: Thomas Bertelsen 2008.

Detail of the north facade of the nave. In both chancel and nave many of the vertical joints between the bricks have been filled with a flat granite stone.

kirkens nordside. Sporene kan være vanskelige at finde på kirkegårde, som er blevet gennemgravet i århundreder, men der eksisterer en parallel i den udgravede ødekirke i Tirup nær Horsens, hvor trækirken kan have været i brug helt frem til stenkirkenes færdiggørelse.

Hvor lang tid, der gik fra udlægningen af kirkens fundament til rejsningen af taget, kan ikke siges præcist, men formentlig er der kun tale om en ganske kort årrække, afbrudt af de nødvendige vinterpauser. Antagelsen bygger på, at både kor og skib er opført i en yderst personlig murteknik, hvor teglstenspartiernes lodrette fuger ganske ofte er udfyldt med en smal naturlig granitsten. I sjældne tilfælde er teknikken anvendt i andre kirker, men aldrig med denne konsekvens (fig. 12). Granitstenene er ikke at se i gavltrekanterne, som er ommurede i facaden, men særpræget taler for, at hele byggeriet er forestået af samme fåtallige arbejdshold. Kun i korets og skibets to indledende teglskifter, som blev opmuret samtidig med fundamentets udlægning, er den særlige teknik fraværende, og det er da også muligt, at netop etableringen af fundamentet ikke skal tilskrives de murere, som senere forestod selve murværket, men håndværkere med speciale inden for netop dette felt. Fundamentet kan være afsluttet med de to teglskifter for at sikre, at bygningen blev placeret korrekt i forhold til fundamentets bæreevne, og det kan forklare, hvorfor en række middelalderlige kirker, der åbenlyst er opført i flere faser, hviler på helt regelmæssige sokler. I Lomborg Kirke nær Lemvig angiver dendrokronologiske undersøgelser af tagværket således, at kvaderkirkens kor og skib færdiggjordes med flere års mellemrum i 1200-tallets første del, selvom de to bygnings-

afsnit er rejst over en profileret dobbeltsokkel med et helt regelmæssigt, ubrudt forløb.

Brugen af smalle granitsten i Mårup Kirkes teglmure kan først og fremmest have været konstruktivt betinget. Problemerne med at tilpasse murværket fra den første byggefase til den efterfølgendes lidt mindre stenformat kan være løst ved at forlænge skifterne med småsten. Fugerne kunne naturligvis i stedet være blevet gjort bredere, men at småstenene først og fremmest var praktisk motiverede antydes i korets nordfacade. I de første skifter af murværket i det mindre teglformat er der således indsat smalle teglflækker, men tildannelsen af de mange flækker må være fundet besværlig (fig. 11). I stedet anvendte man granitsten, der i den færdige mur blev til en original dekoration.

Hvis den romanske kirkes fem byggefasen kun blev afbrudt af de nødvendige vinterpauser, så har arbejdet stået på i fem år, og det er endda muligt at fastsætte opførelsestidspunktet. Da skibets norddør blev genåbnet, var åbningen og den indvendige niche, hvori dørløjen har siddet, afdækket med hver deres oprindelige egeplanke, der ikke viste tegn på at være genanvendt. Begge planker tilhører ifølge Nationalmuseets dendrokronologiske analyse samme dateringskurve, og med stor sikkerhed stammer den sværeste fra et træ, som er fældet omkring 1202. Står dette årstal til troende, er fundamentet udlagt i 1200, og kirken er så kommet under tag i 1204.

Dateringen henfører Mårup Kirke til den ældre del af landets romanske teglstensarkitektur, idet størstedelen af dette byggeri formentlig først blev sat i værk noget ind i 1200-tallet. Den tidlige datering af Mårup står dog ikke alene i Vendsyssel, da dendrokronologiske undersøgelser af Bindslev Kirke nord for Hjørring viser, at koret her blev rejst omkring 1190. At teglstenskunsten introduceredes tidligt i landsdelens landsbykirker er kun at forvente, idet teglsten hurtigt blev taget i brug i den store kloster- og domkirke i Børglum, hvis opførelse påbegyndtes i 1100-tallets sidste fjerdedel. I forbindelse med dette storstilede byggeri kan håndværkere og bygmestre meget vel være søgt ud i de omliggende sogne, hvor de har forestået mindre byggeopgaver af en kvalitet, der næppe stod tilbage for byggeriet i Børglum.

Ombygning og tilbygning

Mårup Kirke stod formentlig uforandret i sin romanske skikkelse frem til middelalderens sidste århundrede, hvor en række tilbygninger ændrede kirken radikalt (se fig. 2, 10f). I dag er de alle forsvundet, men ved skibets vestgavl ses endnu rester af et kraftigt tårnfundament, som frem til kirkens nedtagning indrammede et anker fra den engelske fregat Crescent, der 1808 forliste ud for Mårup (se fig. 1). Ved udgravninger omkring kirken i 2009 blotlagde Nationalmuseets medarbejdere store dele af tårnets fundament, og som vanligt for de vendsysselske landsbykirkers tårne har det været jævnbredt med skibet og særdeles kraftigt. Tårnrummet har været sluttet til skibet via en spidsbuet, senere tilmuret arkade, der kom til syne i skibets vestgavl. I en udgravet søgegrøft ved våbenhusets vestside fandt man yderligere et fundament, som kan stamme fra en middelalderlig for-

Fig. 13. Store Fuglede Kirke nær Kalundborg, set fra nordøst. I senmiddelalderen tilføjedes kirken et langhuskor, som i den østre ende fik indrettet et rummeligt sakristi. Med sin svagt polygonale gavl, der er videreført i en kamtakket gavltrekant, har det fornemme bygningsafsnit stor planmæssig lighed med den udgravede korforlængelse i Mårup. Foto: Arnold Mikkelsen 2009.

Store Fuglede Church near Kalundborg, seen from the north east. In the Late Middle Ages the church was given a nave chancel where a spacious sacristy was installed in the eastern end. With its slightly polygonal gable, continuing in a corbie gable triangle, this fine section of the construction has great similarities in plan to the excavated chancel extension in Mårup.

gænger (fig. 2). Den nuværende, ukarakteristiske tilbygning er næppe ældre end 1800-tallet, og at den har afløst mindst ét ældre våbenhus, bekræftes af kirkeregnskaberne, som allerede 1686 omtaler et våbenhus.

Mens tårn og våbenhus er almindelige tilføjelser ved de vendsysselske landsbykirker i årtierne omkring 1500, er en påvist forlængelse af koret mere bemærkelsesværdig. Af selve bygningsafsnittet er intet bevaret, men i 1726 omtales, hvordan en »Runddeel« ved kirkens østre ende nedtages på provstens og sognefogdens opfordring. Benævnelsen leder tanken hen på en halvrund apsis, men ved de seneste udgravninger tegnede sig til trods for et stærkt plyndret fundament et helt andet billede. At tilbygningens nord- og sydmur har været opført i direkte forlængelse af korets langmure, kan næppe betvivles, og det udelukker, at der var tale om en halvrund apsis, men udformningen af østgavlen er mindre entydig. At dømme ud fra de få sten, som i sydsiden var levnet fra bagmurens første teglskifte over fundamentet, har rummets østvæg været fladbuet, men da der ikke findes paralleller til denne løsning for den udvendige facade, har østmuren snarere dannet en tresidet polygon med stumpede knæk. Sådanne østgavle er sjældne, men ikke ukendte herhjemme, hvor de introduceres i senmiddelalderens kirkebyggeri, og kendte paralleller taler for, at gavlen i Mårup var rejst som en tresidet trekantgavl og ikke dækkedes af et valmtag, som det ses over gotiske polygonbygninger med skarpere vinkler. En sådan gavl ses i Store Fuglede Kirke nær Kalundborg, hvor den senmiddelalderlige tilbygning er indrettet som sakristi, hvilket også meget vel kan have været funktionen i Mårup Kirke (fig. 13).

Da sakristier almindeligvis opførtes mod korets nordside, er placeringen mod øst usædvanlig. Netop på Kalundborgegnen har der i senmiddelalderen været en særlig tradition for denne placering, men spredt i Nørrejylland ses også eksempler, som endda har polygonal gavl. Mod middelalderens slutning tilføjedes Skives middelalderlige købstadskirke således et østsakristi, og formentlig i 1500-tallets anden del fik også landsbykirkerne i Tjele og Ørum nær Viborg et østsakristi. Disse tre bygningsafsnits skarpevinklede gavle dækkes dog af valmtage.

Adgangen til rummet er sket via en dør i korets østgavl, som den indledende kalkmaleriundersøgelse i 1998 påviste – men først under nedtagningen af kirken kunne den fastslås som middelalderlig (se fig. 7). I forbindelse med dørens delvise genåbning konstateredes, at en del af tilmuringen var udført med retkantede halvstensbrede ribbesten fra et hvælv, der sandsynligvis har dækket det mulige sakristi, som i modsætning til den romanske kirke ikke nødvendigvis har været fladloftet. Det fladbuede bueslag og de retkantede false indikerer umiddelbart, at åbningen nord for alteret er senmiddelalderlig og etableret samtidig med den polygone tilbygning, men flere forhold peger på, at den kan være ældre. Det er imidlertid sikkert, at døren er sekundær i forhold til den romanske kirke, idet den er brudt igennem gavlfacadens nordligste blanding.

Korets senmiddelalderlige kalkmalerier fra omkring 1500 tager tydeligt hensyn til åbningen, hvis bueslag tilmed ledsages af en ældre kalkmalet bort, der ligesom murteknikken taler for en tidligere datering. I facaden er enkelte teglsten i buestikket således adskilt af små flade granitsten, hvilket minder om det iøjnefaldende opmuringsprincip, der kendetegner kirkens romanske bygningsafsnit. På den bag-

grund er døren næppe brudt igennem lang tid efter kirkens færdiggørelse, og fladbuede døre er da heller ikke helt ukendte i romansk byggeri. Det kan dog ikke afvises, at granitstenene i buestykket alene har tjent som afstandsklodser, mens mørtlen hærdede.

Har døren oprindeligt ført ud til det fri, er dens funktion også uklar. Romanske præstedøre er almindeligvis placeret i korets nord- eller sydmur, men måske skal den ses i sammenhæng med en udvendig niche, der indrettedes under østvinduet i facadens midterste blænding. Den store niche, der har været afdækket af to senere nedhuggede fladbuestik hvilende på en groft tilhugget granitkonsol, kan have haft en liturgisk funktion, som har nødvendiggjort en dør til koret, men først ved en nedtagning af den tilbageværende kirkeruin vil der kunne komme endelig klarhed over den komplicerede korgavl. På nuværende tidspunkt kan nichen lige så vel tolkes i sammenhæng med sakristiet, hvor den eventuelt har dannet ramme om et alter i tråd med senmiddelalderens voksende helgendyrkelse.

Rækkefølgen i de senmiddelalderlige tilbygninger kan ikke afgøres, men tårn og våbenhus, der i Vendsyssel er hyppige senmiddelalderlige bygningsafsnit ved landsbykirkerne, er antagelig rejst før den fornemme og sjældne polygone tilbygning ved korets østgavl, der kan opfattes som et efterfølgende prestigeprojekt. Indsættelsen af større og mere lysgivende vinduer i korets og skibets sydmur er ganske givet også senmiddelalderlige initiativer, men forud for disse ændringer blev kirken underkastet mindst én større istandsættelse.

Da vægpudsen blev fjernet på skibets sydmur, viste den sig nemlig at være ombygget næsten fra grunden, allerede før de større vinduer blev sat i. I modsætning til kirkens romanske bagmure var arbejdet her ikke primært udført i kamp, men med udstrakt anvendelse af gule og røde teglbrokker, og måske skal det store indgreb ses i sammenhæng med den økonomiske og befolkningsmæssige krise, som landet oplevede i 1300-tallet. Som følge heraf blev adskillige kirker taget ud af funktion, mens andre forfaldt, og byggeaktiviteten ved de danske landsbykirker er da også ganske beskeden i denne periode. Da byggeriet ved kirkerne igen tog til i 1400-tallet, kan det have været nødvendigt at foretage grundlæggende istandsættelser, før nye bygningsafsnit kunne føjes til. Dendrokronologiske dateringer af Mårup Kirkes tagkonstruktion indikerer, at også korets tagværk blev omsat i perioden 1455-60. Et så omfattende arbejde kan markere en istandsættelse af den romanske bygning, som da kan have været stærkt misrøgtet. Under udgravningen langs kirken konstateredes endvidere, at facadestenen i skibets vestgavl blev omsat forud for rejsningen af tårnet, og det samme gælder nordmurens vestligste del og kirkens sydfacade, hvor der under hvidtekalken ses partier af munkesten lagt i munkeskifte, der netop er karakteristisk for middelalderens teglstensbyggeri. Den romanske facadedekoration, som i lighed med flere af søsterkirkerne må have smykket alle facader, blev intet sted genskabt, men må være blevet fundet umoderne eller for ressourcekrævende at reparere.

Reduktion og nedrivning

Med opførelsen af de senmiddelalderlige bygningsafsnit fik Mårup Kirke sin mest omfattende skikkelse med en samlet længde på ca. 29 m, men navnlig tiltagende sandflugt kan i de efterfølgende århundreder have vanskeliggjort vedligeholdelsen af den store bygning. I udgravningsgrøfterne langs kirken kunne det ses, at problemet allerede eksisterede i middelalderen, hvilket medførte, at overkanten af de senmiddelalderlige tilbygningers fundamenter måtte anlægges op mod en meter højere end den romanske kirkes. Med den tiltagende sandflugt forarmedes sognet, og kirken måtte reduceres til en mere realistisk form. I kirkeregnskaberne 1686 nævnes, at tårnet er ryddet og rengjort, men tårnet forsvinder herefter tilsyneladende ud af kilderne og kan være nedrevet kort efter, muligvis i årene omkring 1700. I 1726 blev også sakristiet nedbrudt, og bygningen har herefter stort set fremslået, som den gjorde endnu i 2008 (se fig. 10g).

Et rektangulært vindue i skibets sydside, der må have erstattet et romansk, er formentlig indsat i 1800-tallet, hvor også det beskedne eksisterende våbenhus opførtes. Ellers er der næppe foretaget større ændringer ved kirken i perioden efter nedrivningen af tilbygningerne, bortset fra nødvendige og spredte ommuringer af navnlig sydfacade og gavle. Efter nedrivningen af tårnet kan det dog være blevet fundet nødvendigt at etablere et nyt klokkeophæng. Ved udgravningen af tårnrummet fandtes mod skibets vestgavl to pillefundamenter, hvis tidsmæssige relation til bygningen endnu er uklar, men når klokkerne ved adskillige vendsysselske såvel som thylandske kirker, eksempelvis Nørhå Kirke, er ophængt mellem to murede piller ved en af gavlene, er en sådan tilsvarende tolkning nærliggende (se fig. 2).

Med nedtagningen i efteråret 2008 indledtes den sidste og endelige reduktion af Mårup Kirke, men bygningen er endnu ikke helt forsvundet. Af hensyn til kirkenes store lokale betydning er kun bygningens øvre del fjernet, og tilbage står en ruïn i ca. 2 m's højde (se fig. 10h). Først når klinten igen rykker nærmere, skal den resterende del af bygningen nedtages, og Nationalmuseet vil naturligvis i den forbindelse fortsætte undersøgelserne og forhåbentlig afklare de endnu ubesvarede spørgsmål. Der kan formentlig gå op mod ti år, før kirken er helt borte. Kun en nærmere undersøgelse af korgavlens dør vil kunne præcisere dens oprindelige funktion, men indtil da er den godt beskyttet bag en midlertidig pladebeklædt teglstensmur i korets nordøsthjørne. Beskyttelsesmuren sikrer, at dør og bueslags kalkmalede dekorationer i de kommende år ikke lider overlast i det barske klimas saltholdige luft, men vil kunne flyttes i ét stykke, når den resterende del af koret bliver revet ned. Da middelalderlige døre ofte var snævre og lave, er de gerne udvidet i nyere tid, og den intakte åbning er således en sjælden og fornem repræsentant for middelalderens teglstenskunst.

Med en kontrolleret nedtagning har Mårup Kirke bestemt ikke ladet livet forgæves. Selvom bygningen i løbet af de kommende år vil forsvinde helt, er den paradoksalt nok blevet en af de bedst dokumenterede, og hvad angår arkitektonisk udformning og bygningshistorie også en af de bedst undersøgte kirker i landet. Hertil kommer, at det destruktive indgreb har kunnet bidrage med et nuan-

ceret indblik i håndværkernes tekniske overvejelser, som almindeligvis er os ukendte. Med tanke på den fornemme oprindelige udformning er det naturligt at overveje, om Mårup Kirke i virkeligheden var umistelig, men der er næppe grund til at tro, at bygningens kvalitet har hævet sig væsentligt over landets øvrige romanske landsbykirker. Undersøgelsens resultater illustrerer snarere, hvad mange andre middelalderkirker rummer af hemmeligheder under hvidtekalk og nyere reparationer. Lykkeligvis er der ikke flere truede repræsentanter for denne væsentlige del af vores kulturarv, så påstanden vil næppe blive efterprøvet – end ikke i en fjern fremtid.

LITTERATUR

- Bertelsen, Thomas: »Nedtagningen af Mårup Kirke. Et sjældent studie af kirkearkitektur og byggeteknik« på www.nationalmuseet.dk/graphics/Klub/JanuarTB.pdf, 2009 (trykt version med udvidet billedmateriale i *Vendsyssel nu & da* 2008-2009, s. 94-101).
- Kieffer-Olsen, Jakob, Jesper Boldsen og Peter Pentz: »En nyfundet kirke ved Bygholm« i *Vejle Amts Årbog* 1986, s. 24-51.
- Krongaard Kristensen, Hans: »Børglum – bispesæde og kloster« i Corfitsen, Marianne (red.): *Korstog og Klosterliv. Omkring Børglum Kloster*, 2008, s. 55-74.
- Krongaard Kristensen, Hans: »En nydatering af domkirken i Børglum – og hvad deraf følger« i *hikuin* 36, 2009.
- Mackeprang, M.: »En romansk teglstenskirkegruppe i Vendsyssel« i *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1914, s. 139-153.
- Møller, Elna: »Den middelalderlige kirke som byggeplads« i *Fortid & Nutid* XXI 1961, s. 260-273.
- www.nnu.dk/dendro/A7572delrap.pdf

SUMMARY

From poor village church to prestige project – the dismantling of the medieval church at Mårup

In 2008 rapid erosion of the steep cliff on which the small Mårup Church in Vendsyssel in Jutland stands led to a decision from the Ministry of the Environment, which owns the church, to dismantle it (figs. 1, 10g). At the request of the Cultural Heritage Agency the National Museum assumed the responsibility for the documentation, and thus obtained unique insight into the architecture of the building and the working methods of the craftsmen.

First, in August 2008, the furnishings were removed, then the dismantling began with the taking-down of the roof structure and the subsequent stripping of the masonry (fig. 5). The intact north wall shows that the Romanesque church had been built in brick with tall facade fillings (figs. 2, 3, 4 and 8), and it quickly became clear that in the church, which at first glance looked poor, there were costly features – both green-glazed bricks and detailed moulded bricks (figs. 6 and 9).

The dismantling made it possible to trace the exact process of construction in the church. It had begun with the laying of the foundations and the two lowest

courses of the walls (figs. 10a-e and 11). Then the chancel and nave were built in three stages, and roof and gables probably constituted an independent fifth phase. If the work was only interrupted by the necessary winter breaks, it would have taken five years to erect the Romanesque building, and this took place around 1202, judging from the dendrochronological dating of a plank in the north door of the nave. An unusual masonry technique in chancel and nave, whose brick sections were supplemented regularly by flat granite slabs, suggests that a limited number of craftsmen executed the construction (fig. 12).

In the Late Middle Ages a large west tower and a chancel extension were added. Both of these were demolished in the decades around 1700. The eastern extension had a door to the chancel and was probably a sacristy (figs. 7 and 13). The demolitions were probably consequences of economic decline caused by sand drift.

So far only the upper part of the church has been removed, but the remaining c. 2 metre tall ruin will also be investigated and taken down when the sea moves closer (fig. 10h).